

Споменици културе и туризам

ИВАН ЗДРАВКОВИЋ

Богатство наше земље у споменицима културе, и непокретним и покретним, веома је велико. Поред тога што је преко наше територије прелазила велика олуја ратних похода и сукоба, што је велику штету целој култури нанела вишевековна турска владавина, што је нашу земљу у великој мери опустошио први и други светски рат — ипак су споменици културе у великој мери одолели свим тим најездама и разарањима и сачували се до данас у великом броју и у сразмерно добром стању. Почев од најстаријих народа, Илира и Трачана, па преко Грка и Римљана, до наших предака првих Словена, на територији наше земље могу се наћи трагови свих ових цивилизација.

У археолошком погледу наша земља је још богатија. Њено богатство привлачило је стране научнике, који су радили код нас и објављивали своја открића. И тако, обавештавајући јавност о нашим археолошким локалитетима, чинили су их још познатијим и стављали их у ред са иностраним, на степен светског значаја. Није потребно овде нарочито подвлачити значај Солина, Стобија и Еуфразијеве базилике у Поречу, јер су то објекти и места који се налазе у свим иностраним енциклопедијама. Али, поред тако познатих места и објеката, у нашој земљи има велики број исто тако значајних споменика, само дуго нису до данас довољно проучени, а уколико су и проучени, о њима није много писано, те стога заслужују да овде проговоримо коју реч, нарочито у вези с једном данас посебно развијеном граном од општег интереса, са туризмом.

Туризам је код нас био првевство усредсређен на природне лепоте земље, а није у довољној мери користио споменике културе, који се налазе поред сваког туристичког места, или у његовој непосредној близини, и заслужују пуну пажњу туриста. Треба их само обавестити о њима и нагласити њихов значај и важност не само за нашу земљу и науку већ и за културу и уметност у светским размерама. Зар не би било за осуду да један туриста дође, на пример, у Врњачку Бању, чије се лековито дејство не може оспорити, а да не оде да види Жичу, Љубостињу или Маглич? Сви су ти објекти у непосредној близини и добро организованим недељним излетом, аутобусом, могу се разгледати за једно преподне. Са добрим водичем, ефекат тог излета био би незаменљив. Уколико се уз то изради стручно

написан и лепо илустрован проспект, не може се пожелети ништа боље.

*

Ако пођемо од становишта да иностране туристе више интересује архитектура и пејзаж у нашој земљи, онда би требало побољшати услове туризма и у оним републикама које су богате архитектуром, а које је тешко посетити не само због недостатка хотела, већ и због рђавих путева и лоше железничке везе. Да би странци могли без тешкоћа да виде те тако мало, управо недовољно пропагиране, а иначе веома привлачне објекте, потребно је да им се у првом реду обезбеде најосновнији услови, па тек онда их треба упућивати да их разгледају. Јер, ако с таквог пута понесу рђаве утиске, онда доцнија пропаганда може да буде бескорисна.

*

Покушају овде да укажем на значај и вредност споменика културе у републикама које су богате тим споменицима. При томе бих се овде задржао првенствено на Србији и Македонији. Како у иностранству несумњиво постоји велико интересовање за наше манастире и фреске у њима, кроз један кратак историјски преглед наше средњовековне архитектуре и уметности, указаћу на читав низ објеката и на њихову архитектонску и општу уметничку вредност. Не треба сумњати да ће такав преглед бити значајан и користан за наш туризам.

*

Још од IX века па надаље, убрзо по примању хришћанства, Јужни Словени су почели да подижу цркве и манастире. И Цариград и Ватикан су покушавали да их ставе под своју контролу, у чему су донекле и успели, јер је Јадранско приморје остало у верском погледу везано за папску курију, те је отуда и архитектура цркава у тим крајевима била под утицајем Запада, док су у дубокој унутрашњости, нарочито у Србији и Македонији, новоосноване самосталне цркве и даље одржавале прилично блиске везе са цариградском, односно никејском патријаршијом, те отуда и архитектура цркава у тим крајевима носи умногоме облике архитектуре Истока.

Црквена организација заузимала је један од највиших положаја у друштвеним оквирима средњег века. Уз обилну помоћ владара и фе-

удалца, који су је обдаривали често огромним комплексима најбоље земље, она и сама постаје моћан феудални велепоседник. Отуда јој је било лако да један део свог богатства одвоји да би привукла најбоље неимаре, уметнике и занатлије. Они су у почетку довођени са стране, али су доцније израстали из локалне народне средине. Отуда су и црквене грађевине тога доба, са својим зидним сликарством и уметничким предметима, а поготову својом архитектуром, биле одраз средњовековног градитељског и уметничког стварања.¹

*

У променама друштвених односа, кроз које су прошли и југословенски народи, у средњем веку се нарочито развила монументална архитектура црквених грађевина.

Та архитектура прошла је кроз разне фазе развоја у току средњег века, па је стога — с обзиром на политичке и економске и на чисто архитектонске моменте — можемо поделити у пет стилских група.

Прва група би обухватала раздобље до почетка Немањиног монументалног грађења. Највише ових споменика налази се на територији старе Зете (данашње Црне Горе) и Захумља (данашње Херцеговине).

Друга група би обухватала грађење од времена Немањина (крај XII века) па до краја XIII века, углавном у рашком крају (данашњи југозападни део Србије).

Трећа група би обухватала грађење у вези са византијским утицајем у XIV веку, претежно на Косову и Метохији, као и у данашњој Македонији.

Четврта група би обухватала грађење у доба кнежевине и деспотовине српске XV века, до губитка државне независности (1459 године).

Најзад, пета група би обухватала грађење под Турцима, од средине XV века па, углавном, до краја XVII века.²

Најстарије грађење, из прве групе, у Рашкој, Зети и Захумљу све до Немањиног времена има најчешће прероманска стилска обележја. Ондашње грађевине су у свом распореду, у даљњој линији, сличне у много чему старохришћанским оријенталним споменицима.

Другу, јасно издвојену групу споменика те старе архитектуре чини грађење у независној држави Немањиној, и његових следбеника, такође у рашком и зетском крају. Црквене грађевине које подижу ондашњи владари и властела имају сразмерно врло мало византијског, јер је цела средина

¹ Ђурђе Бошковић, *Средњовековна уметност у Србији и Македонији*, Београд 1948.

² Александар Дероко, *Монументална и декоративна архитектура у Средњовековној Србији*, Београд 1953.

била економски и трговачки везана пре за Приморје, и преко њега за Италију, него за непосредног источног суседа Византију. Оне су најчешће имале као основни грађевински облик једнобродну засведену цркву, са једним кубетом. Ове цркве су биле споља обрађене најчешће на западњачки, романски начин, јер је тада овај стил цветао у Италији, нарочито јужној.

Прелом у стилском развоју тог старог грађевинарства чини трећа група због тога што почетком XIV века ондашња држава пребацује своје тежиште на југоисток, на Косово, Метохију а затим и Македонију, припојивши те крајеве својим областима. Везе са Приморјем и Италијом су тада ослабиле, у прилог веза са Цариградом и Солуном, које су се тада развиле. Због напуштања западњачких и примања утицаја из Македоније, Византије и регионалне грчке школе, већина ових грађевина носи претежно обележја византијског духа. Највећи број споменика добио је спољну обраду у византијском стилу. Ова група би обухватала грађевине настале до доласка Турака, поткрај XIV века, када су преузели власт од последње властеле.

На северу, у сливу Мораве, одржала се још неко време једна држава, са целим дотадашњим друштвеним уређењем, начином живота и грађења. То градитељство образовало би четврту, потпуно издвојену групу споменика, која се, с обзиром на географско подручје, назива обично моравском стилском групом. У овом периоду слаби непосредан утицај Византије, која је и сама у опадању. Византијско наслеђе се прима преко Косова, Метохије и Македоније, а поред тога, као нови елементи, долазе утицаји с Оријента. Најзад, у овај последњи се меша и нешто западњачких обележја, па се, чак, примећује већ и понека црта исламског духа.

Грађење у раздобљу под турском владавином сачињавало би пету и последњу групу те старе црквене архитектуре. У њој није више било монументалних објеката чистог стила, већ су то скромније народске грађевине. Оне су већином неуко настављање и копирање ранијих облика, те стога можемо рећи да у целокупном средњовековном градитељству остају као посебно архитектонски и стилски истакнуте три средње групе споменика.³

Из друге групе, такозване рашке школе, најзначајнији су ови споменици: СТУДЕНИЦА (велика црква Богородице), крај Ушћа на Ибру, саграђена између 1183—1191. године; ЖИЧА, код Краљева, саграђена после 1208, а пре 1215. године; СВ. АПОСТОЛИ, у пећкој патријаршији, саграђени убрзо после Жиче; ЂУРЂЕВИ СТУБОВИ, код Новог Пазара, саграђени после 1168. године; МИЛЕШЕВА, код Пријепоља, саграђена 1234—1235. године; МОРАЧА, на реци Морачи, у Зети, саграђена 1252. године; СОПОЋАНИ, на извору Рашке, саграђени око 1265. године; ГРАДАЦ, на Ибру, код Рашке, саграђен око 1270. године; АРИЉЕ, на Моравици, саграђено између 1292—1297. године; ДЕЧАНИ, код Пећи, саграђени од 1327—1335. године; ЦРКВА МАНАСТИРА СВ. АРХАНЂЕЛА, код Призрена, саграђена између 1347—1352. године, и други.

Из треће групе, такозване повардарске или византијске школе, најзначајнији су ови споменици:

³ Gabriel Millet, *L'Ancien Art Serbe. Les Eglises*, Paris 1919; Sir Thomas Graham Jackson, *Serbian Orthodox Church*, London 1918.

ЦРКВА БОГОРОДИЦЕ ЉЕВИШКЕ, у Призрену, саграђена 1307. године; „КРАЉЕВА ЦРКВА“, у порти манастира Студенице, саграђена 1314. године; БАЊСКА, код Косовске Митровице, задужбина краља Милутина (1282—1321), подигнута између 1313—1315. године; ГРАЧАНИЦА, код Приштине, на Косову Пољу, саграђена око 1318. године; цркве СВ. ДИМИТРИЈА, северно и СВ. БОГОРОДИЦЕ, јужно уз пећку цркву СВ. АПОСТОЛА, саграђене, прва између 1321—1324. године, а друга око 1330. године: ЦРКВА МАНАСТИРА СВ. ЂОРЂА, у Старом Нагоричину, саграђена 1313. године (на зидовима старије византијске цркве); ЦРКВА СВ. АРХАНЂЕЛА, у Леснову, саграђена после 1355. године; ЦРКВА МАРКОВОГ МАНАСТИРА, код Скопља, саграђена после 1371. године, и други.

Из четврте групе, такозване моравске школе, најзначајнији су ови споменици: ЛАЗАРИЦА, у Крушевцу, саграђена око 1370—1374. године; РАВАНИЦА, код Ћуприје, саграђена 1387. године; КАЛЕНИЋ, код Трстеника, саграђен 1413—1417. године; РЕСАВА (МАНАСИЈА), код Деспотовца, саграђена 1407—1418. године; ВРАЋЕВШНИЦА, под Рудником, саграђена 1431. године и други.

*

Средњовековна скулптура није до данас довољно проучена и поред тога што у данашњој Србији и Македонији нема безмало ниједне значајније цркве на којој не би било вајарских радова. Портали, врата, прозори, конзоле аркатура, капители стубова, иконостаси, саркофази, надгробне плоче, све је то било, скоро увек, више или мање украшено пластиком.

Као и сва уметност тога доба, тако се и скулптура појављује пуна три века пре Немањића, још у доба зетских владара. Дуж целог Приморја има у изобиљу вајарских дела рађених између IX и XII века. Та прва пластика била је искључиво декоративна, врло плитког рељефа, могло би се рећи дводимензионална, и најчешће је користила геометријске мотиве, представљајући само по изузетку људске и животињске фигуре.

Ново доба у скулптури настаје у другој половини XII века, кад се јавља пластика романског стила, која је, као и претходна, подређена архитектури. У овом раздобљу она је тродимензионална. Геометријски мотиви, некад главни, сада су споредни; прво место заузимају људске и животињске фигуре и главе. Скулптура се приближава природи и животу, постаје реалистична. И да би тај реализам био што потпунији, људске фигуре се неки пут обазриво колорису. Скулптура није више само декоративна него и монументална.⁴

*

Поред ове посве црквене архитектуре, из средњег века имамо велик број тврђава-градова.

⁴ Милан Кашанин, *Српска средњовековна скулптура*, Уметнички преглед, књ. I, Београд 1950.

Од њих су до данашњих дана остале само рушевине, али на основу сачуваних делова неких од њих може се стећи доста тачна слика ондашње војне архитектуре. Она је била на завидној висини и представљала је важан део грађевинарства тога доба.⁵

*

Све споменике културе у нашој земљи, ако се посматрају са гледишта туризма, можемо поделити у две групе: на оне који су значајни и занимљиви за наш, домаћи туризам и на оне који су значајни и занимљиви за инострани туризам. Јер, не смемо заборавити да стране туристе интересују код нас пре свега они објекти којих нема у њиховој земљи, или их има у мањем броју, те стога на ту врсту споменика треба обраћати већу пажњу приликом израде проспеката и других пропагандних публикација, док су мање заинтересовани за споменике којих њихова земља има у довољном броју. Неоспорно је да баш оне републике које располажу објектима значајним за инострани туризам нису у довољној мери оспособиле ни сам споменик да би могао да се прикаже странцу, а још мање приступ к њему, било железницом, било аутомобилом. Стога је потребно у тим републикама створити добре саобраћајне везе, а поготову путеве, како би се таквом објекту могло прићи лако, брзо и несметано.

Друго је питање само обезбеђење, односно конзервација или рестаурација тих објеката. Тај посао спада у делокруг рада завода за заштиту споменика културе, који постоје у свим републикама и већим градовима.

При изради проспеката или ма каквих публикација у вези са изношењем података о тим споменицима, потребна је најужа сарадња између туристичких савеза и друштава сваке републике, с једне стране, и завода за заштиту споменика културе одређене републике или града, с друге стране. Јер, није редак случај да се у такве публикације уносе површна обавештења о чијој тачности се не може ни говорити. Међутим, у заводима за заштиту споменика културе могу се о свему овоме добити тачни подаци, са фото-снимцима и плановима. Уз то се у заводима може ступити у ближи контакт са стручњацима, који могу бити од велике користи ономе који такав просpekt ради. Неки заводи су већ објавили публикације у вези са споменицима културе на њиховој територији, а остали су планирали да то учине у току наредних година. Такве публикације су неспорно веома значајне и корисне

⁵ Александар Дероко, *Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији*, Београд 1950.

за туризам, а уколико се преведу на неки страни језик, корист од њих биће још већа.

Али, није овде реч само о публикацијама већ о илустрованим плакатима и проспектима. Они поред свог циља да привуку сликарским ефектом, привлаче и израдом каквог мотива из наше земље, који треба да је специфично наш. Тај мотив, ако је какав објект или ношња, или ма шта друго мора — и то треба да буде услов — поред привлачности облика и богатства орнамената да буде и аутентичан.

Не може се, на пример, дозволити да се на плакату Србије, на коме је представљена жена у народној ношњи и једна црквена средњовековна грађевина у позадини, види да та женска фигура нема на себи праву српску ношњу, поред типа и израза лица жене из тог краја, да се тај споменик у позадини често не може препознати, или, што се дешава, чак да и не припада Србији, већ којој другој републици. Пре почетка рада потребно је проучити ношњу и изглед објекта који се жели приказати. А важан је и избор објекта који треба приказати. Јер, ако се рекламира, рецимо, нека бања, у позадини треба да буде неки објект који се налази у њеној близини, а не неки који

нема везе с тим крајем. А већ о неукусности таквих плаката не треба ни говорити, мада их имамо и врло успешних — то се мора признати — врло привлачних и аутентичних, не само по садржају него и по мотивима обраде. Они који приказују наше Приморје свакако су успелији од оних који илуструју друге крајеве наше земље.

Уопште узев, изгледа да се при писању проспеката и изради рекламних плаката најмање водило рачуна о аутентичности узетих података и разрађености мотива; а да није било сарадње са заводима за заштиту споменика културе и сличним установама — музејима, школама за примењену уметност, итд. — то се одмах види. Потребна је стога најужа сарадња са одговарајућим институцијама како би се у проспекте уносили што аутентичнији подаци, а рекламни плакати радили са што мање грешака, не само у ношњи и објектима културе у првом или другом плану, него и у најситнијим детаљима; јер проспект не треба само да привлачи већ и да буде веран одраз онога што приказује. То се може постићи само у сарадњи са заводима за заштиту споменика културе и музејима и то треба да буде захтев и циљ будућих радова на том пољу.

Les monuments culturels et le tourisme

IVAN ZDRAVKOVIĆ

Notre pays est extrêmement riche en monuments culturels, meubles et immeubles. Bien que notre territoire ait été le théâtre d'événements orageux, — expéditions et conflits de guerre, — que la domination turque séculaire ait infligé de graves dommages à notre culture et que notre pays ait subi les ravages de la Première et de la Seconde guerres mondiales, la plupart de nos monuments culturels ont survécu à toutes ces invasions et dévastations, pour nous parvenir dans un état relativement bon. Sur le territoire de notre pays on peut trouver les traces des différentes civilisations, à commencer par les Illyriens et les Thraces, jusqu'à nos ancêtres, les vieux Slaves, sans oublier les Grecs et les Romains.

Notre tourisme a été surtout consacré aux sites, sans utiliser suffisamment les monuments historiques et culturels. Et cependant, dans chacune de nos localités touristiques, ou dans leurs environs immédiats se trouvent des monuments culturels qui méritent l'attention des touristes. Il suffit de les signaler et de mettre en relief l'intérêt qu'ils présentent non seulement pour notre pays et notre science, mais aussi pour la culture et l'art universels.

Ce compte rendu souligne l'importance et la valeur des monuments culturels de Serbie et de Macédoine,

républiques riches en monastères décorés de fresques qui font l'objet d'un vif intérêt dans les pays étrangers. Un bref historique de notre architecture et de notre art médiéval attire l'attention du lecteur sur toute une série de ces monuments, en mettant l'accent sur la valeur qu'ils présentent du point de vue de l'architecture et de l'art en général. Il est hors de doute que notre tourisme pourra en tirer parti.

Le développement des rapports sociaux dans les Etats médiévaux des peuples yougoslaves a permis l'essor de l'architecture monumentale, pratiquée surtout dans la construction d'édifices destinés au culte.

*
Cette architecture suivit une évolution qui, compte tenu des faits politiques, économiques et de ceux du domaine de l'architecture, peut être divisée en cinq phases.

La première phase pourrait comprendre la période des édifices monumentaux bâtis sur le territoire de l'ancienne Zeta (le Monténégro d'aujourd'hui) et sur celui de Zahumlje (l'Herzégovine actuelle), avant l'avènement des Nemanjić.

La deuxième phase pourrait être située entre la fin du XIIe siècle et la fin du XIIIe, en couvrant les monuments construits principalement dans la Rascie (le sud-ouest de la Serbie de nos jours).

La troisième phase comprendrait les édifices construits au XIVe siècle, sous l'influence byzantine, pour la plupart dans le Kossovo et la Metohija, ainsi que dans l'actuelle Macédoine.

La quatrième phase s'étendrait du début du XVe siècle jusqu'à 1459, année où l'Etat serbe perdit son indépendance, et elle comprendrait les fondations situées principalement dans la vallée de la Morava (Serbie centrale d'aujourd'hui).

Enfin, la cinquième phase devrait comprendre les édifices construits sur le territoire de l'Etat serbe médiéval, à l'époque de la domination* turque, depuis le milieu du XVe siècle jusqu'à la fin du XVIIe.

La sculpture serbe du Moyen âge n'a pas encore fait l'objet d'études approfondies, malgré le fait que sur le territoire de la Serbie et de la Macédoine d'aujourd'hui il n'y a presque pas d'église de quelque importance qui ne soit pas ornée d'éléments plastiques.

Tout comme l'ensemble de l'art de cette période, la sculpture fit son apparition trois siècles avant l'avènement des Nemanjić, à l'époque des princes de Zeta. Tout le littoral adriatique abonde en oeuvres sculptées, réalisées entre le IXe siècle et le XIIe. Cette plastique était exclusivement décorative, de relief si peu saillant qu'elle se réduisait presque à deux dimensions. Les motifs représentés étaient le plus souvent géométriques ne comportant des figures humaines et animales que par exception.

Une nouvelle phase de la sculpture s'ouvre au XIIe siècle, avec la pénétration de la plastique de style roman. La sculpture n'était plus uniquement décorative: elle prit un caractère monumental.

*

En plus de cette architecture de caractère nettement sacré, le moyen âge nous a légué un grand nombre de villes-forteresses. Elles ne nous sont parvenues le plus souvent qu'en ruines, mais il y en a tout de même dont les restes nous permettent de nous faire une idée assez précise de l'architecture militaire de l'époque. Celle-ci avait atteint un niveau enviable et constituait une branche importante du bâtiment médiéval.

*

Tous les monuments culturels de notre pays peuvent être divisés, du point de vue du tourisme, en deux groupes: en ceux qui présentent de l'importance et de l'intérêt pour le tourisme intérieur et en ceux qui peuvent attirer l'attention du touriste étranger. En effet, il ne faut pas oublier que les touristes étrangers s'intéressent surtout aux monuments dont leur pays ne dispose pas ou à ceux qui y sont rares; c'est pourquoi, lors de la rédaction des prospectus et d'autres publications de propagande touristique, il faut prêter beaucoup plus d'attention à cette dernière catégorie de monuments, étant donné que les étrangers sont moins attirés par les monuments dont leur pays dispose en quantités suffisantes. Il va sans dire que, dans les républiques riches de curiosités qui présentent de l'intérêt pour le touriste étranger, il est nécessaire d'assurer de bonnes communications et surtout de bonnes routes, de sorte que l'accès de ces curiosités soit facile et rapide.

Quant à la nécessité d'assurer la conservation ou la restauration de ces monuments, ce sont là des travaux qui relèvent de la compétence des instituts pour la protection du patrimoine, fonctionnant au niveau des républiques et des centres régionaux.